

Cezary Kardasz, Krzysztof Mastykarz

Krzysztof Mastykarz, Czas wolny i rozrywka w Toruniu, Chełmnie, Grudziądzu i Brodnicy w XIV-XVI wieku, Toruń 2010, ss. 296

Rocznik Toruński 38, 246-252

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

stają zasady stosowania kryterium „popularności” poszczególnych lokali. A. Kortas powołuje się na nie właściwie w całej swej pracy (np. na s. 14–15, 39, 114), a jeden z podrozdziałów nosi nawet tytuł „Najpopularniejsze restauracje i miejsca wyszynku” (s. 74). Abstrahując od tego, czy autorka dokonała wyboru rzeczywiście najbardziej popularnych lokali, należy podkreślić, że w żadnym miejscu nie wskazuje, za pomocą jakich miarodajnych czynników ową „popularność” zweryfikowała.

Pewne wątpliwości nie zmieniają faktu, że „*Befestigte Kneipe*” należy ocenić pozytywnie. Praca stanowi ważny przyczynek do wciąż mało zbadanego fragmentu dziejów życia społecznego pomorskiego miasta drugiej połowy XIX w. i początków XX w. Lektura książki Aleksandry Kortas to interesujący „spacer” po dawnym Toruniu.

Tomasz Chrzanowski (Golub-Dobrzyń)

Krzysztof Mastykarz, *Czas wolny i rozrywka w Toruniu, Chełmnie, Grudziądzu i Brodnicy w XIV–XVI wieku*, Toruń 2010, ss. 296.

Kultura popularna, życie codzienne, święta i formy rozrywki poszczególnych grup społecznych mimo prowadzonych na coraz szerszą skalę badań w odniesieniu do średniowiecza i epoki wczesnonowożytnej w wielu aspektach pozostają nadal zagadnieniami nierozpoznanymi. Celem omawianej pracy jest przedstawienie form spędzania czasu wolnego i rozrywki w wybranych miastach ziemi chełmińskiej w okresie od XIV do XVI w. Analiza porównawcza sytuacji w ośrodkach miejskich o różnym charakterze, od zaliczających się do wielkich miast pruskich – Starego Miasta Torunia i Chełmna – po posiadające zróżnicowany potencjał małe miasta jak Grudziądz i Brodnica, pozwolić ma na wskazanie różnic i podobieństw w obrębie badanego zjawiska. Zamierzeniem autora jest uchwycenie momentu przełomowego i ukazanie zmian, jakie zaszły w formie spędzania czasu wolnego i rozrywki w badanym okresie. Analizie poddane zostały kolejno grupy uszeregowanego warstwowo społeczeństwa miejskiego: elity, warstwa średnia i niższa, a także kręgi władzy terytorialnej. Omawiane zjawiska analizowane są w dwóch, niekiedy przenikających się płaszczyznach: zawodowo-korporacyjnej i rodzinnej, co pozwolić ma na ukazanie bliskiego związku pomiędzy organizacją życia społecznego omawianych ośrodków a formami spędzania czasu wolnego i rozrywki. Osobne miejsce poświęcono także przedstawieniu miejsc rozrywek

zarówno ogólnodostępnych jak i zarezerwowanych dla poszczególnych grup społecznych.

Zanim przejdziemy do bliższego zapoznania się z poszczególnymi częściami pracy przyjrzyjmy się terminologii i zaproponowanemu w tytule zakresowi chronologicznemu. W kontekście cytowanych przez autora badań Bronisława Geremka, w odniesieniu do średniowiecza i wczesnych czasów nowożytnych, wątpliwa wydaje się zasadność stosowania terminu „czas wolny”¹. Zakres chronologiczny pracy obejmuje okres od XIV do XVI w., gdyż, jak uzasadnia autor, omówiono w niej „problematykę czasu wolnego i rozrywki [...] zarówno w okresie panowania krzyżackiego jak i polskiego” (s. 8). Uzasadnienie takie pozwala, jak sądzę, na rozszerzenie ram chronologicznych na lata 1232–1793. Do zmian, jakie, zdaniem autora, zaszły w omawianej problematyce wraz z upadkiem władztwa zakonnego w Prusach, jeszcze powrócę, w tym miejscu zwrócić należy uwagę na całkowite pominięcie problemu reformacji. Rodzi się więc pytanie, czy według autora nauka Lutra i następujące wraz z nią ewolucyjne zmiany w mentalności mieszkańców miast pruskich nie wywarły wpływu na formy spędzania „czasu wolnego”² i rozrywki?

Rozdział pierwszy ma charakter wprowadzający, podjęto w nim charakterystykę wybranych ośrodków miejskich ziemi chełmińskiej i funkcjonujących w nich struktur społecznych. Autor przeprowadza nas przez kilka, ułożonych w przypadkowej kolejności, definicji miasta i miejskości, by przechodząc do klasyfikacji ośrodków miejskich w późnośredniowiecznych Prusach, stwierdzić, „że sposób określenia jednostki osadniczej, jaką był ośrodek miejski, zależał w dużej mierze od kryterium przyjętego przez danego badacza” (s. 49). Autor nie proponuje własnej klasyfikacji; opierając się na literaturze przedmiotu przytacza już istniejące, od wynikającego z bazy źródłowej podziału na wielkie i małe miasta pruskie po podział na kategorie zaproponowa-

¹ B. Geremek, *Człowiek i zabawa: kultura ludyczna*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV wiek*, red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 511: „Rozwój życia miejskiego wprowadzał z wolna rozgraniczenie między rozrywką a czasem pracy, nie dokonał jednak wyodrębnienia czasu wolnego”. Nastąpiło to dopiero w późnej epoce nowożytnej, a w pełni wraz z industrializacją; E. Küng, hasło: *Freizeit*, [w:] *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft*, hrsg. W. Albert, Bd. 3, Göttingen 1981, szp. 335–346.

² W związku z wątpliwościami co do zasadności stosowania terminu „czas wolny” w odniesieniu do średniowiecza i wczesnej nowożytności, chcąc jednocześnie oddać treść i intencję autora, w przypadku konieczności zastosowania terminu podawany jest w cudzysłowie.

ny przez Henryka Samsonowicza³. Wątpliwości budzi jednak zakwalifikowanie XIV-wiecznego Torunia do miast kategorii drugiej⁴ (s. 56–57) oraz określenie Chełmna „miastem satelickim” (s. 53). Krótka charakterystyka obejmuje omówienie kolejno: położenia, podziałów administracyjnych oraz roli ośrodka w państwie zakonnym i Królestwie Polskim. Wiążąc charakter rozrywek i form spędzania „czasu wolnego” z przynależnością do poszczególnych grup społeczno-zawodowych drugą część rozdziału poświęcił autor przedstawieniu struktur społecznych w omawianych ośrodkach miejskich. Przyjęty został klasyczny podział społeczeństwa miejskiego (patrycjat, pospólstwo, plebs). Analogicznie do części pierwszej omawianie kolejnych grup rozpoczyna chaotyczny wykaz istniejących definicji. W dalszej części nieco miejsca poświęcono socjotopografii i liczebności oraz strukturze majątkowej mieszkańców poszczególnych ośrodków miejskich. Autor, uznając za najważniejszy udział rzemieślników w elitach społecznych, wskazuje tu na wyraźne różnice w tym zakresie pomiędzy Starym Miastem Toruniem i po części Chełmnem a pozostałymi miastami. Za nowatorskie i budzące zarazem poważne wątpliwości uznać należy natomiast określenie mianem patrycjatu wyższych warstw społecznych małych miast pruskich⁵. O ile bowiem w stosunku do grup rządzących wielkich miast uznano zasadność stosowania określenia „patrycjat” jako terminu technicznego, o tyle elity małych ośrodków miejskich nie spełniają kryteriów pozwalających na zaliczenie ich do tej grupy⁶.

Rozdział drugi omawianej pracy poświęcony jest formom spędzania „czasu wolnego” i rozrywce wyższych warstw społecznych wybranych ośrodków miejskich ziemi chełmińskiej. Korporacyjna organizacja życia społecznego w średniowiecznych i wczesnonowożytnych miastach wpływała także na ten aspekt życia mieszkańców. Dwory Artusa i skupione wokół nich bractwa były

³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1986, s. 106–119.

⁴ W cytowanej klasyfikacji Toruń znajduje się w kategorii I: *ibid.*, s. 116.

⁵ K. Mastykarz, *Czas wolny i rozrywka w Toruniu*, s. 86: „W Nowym Mieście Toruniu, które było ośrodkiem rzemieślniczym, dominującą rolę odgrywał patrycjat, którego przedstawiciele zasiadali w przeważającej większości w radzie miejskiej”; s. 131: „zamożni rzemieślnicy należeli do patrycjatu, np. w Nowym Mieście Toruniu”. W dotychczasowych badaniach stosowano socjologiczny termin „elita”, por.: J. Przeracki, *Elita rządząca Nowego Miasta Torunia do połowy XIV wieku*, Rocznik Toruński, t. 12, 1977, s. 187–204; W. Długokęcki, *Elita władzy miasta Malborka w średniowieczu*, Malbork 2004.

⁶ R. Czaja, *Grupy rządzące w miastach nadbałtyckich w średniowieczu*, Toruń 2008, s. 25.

natomiast podstawowymi miejscami spędzania „czasu wolnego” i rozrywek elit społecznych. Próbę rekonstrukcji roli i funkcji, jakie spełniały domy kompanijne, opiera autor na encyklopedycznej definicji zjawiska i dotychczasowej literaturze przedmiotu. Analiza statutów poszczególnych dworów ogranicza się do przytoczenia znanych z literatury przykładów ich łamania (s. 105). W dalszej części pracy wspomniane zostały, stanowiące nawiązanie do kultury rycerskiej, turnieje i bractwa strzeleckie oraz będące elementem budowy tożsamości grup rządzących ucztę radzieckie. Osobno omówione zostały uroczystości o charakterze rodzinnym: wesela, chrzty i pogrzeby. Podstawę analizy stanowić miały ordynacje porządkowe, ich wykorzystanie ogranicza się jednak do podania dopuszczalnej liczby gości. Wyróżniona została także osobna forma spędzania „czasu wolnego” mająca ponadrodzinny, towarzyski charakter (s. 129). Na podstawie omawianej pracy można by jednak sądzić, iż ograniczało się to do uczt kilku toruńskich mieszczan z plebanem kościoła parafialnego⁷. Do rozważenia pozostaje pytanie, czy wizyty w domach kompanijnych i licznych piwnicach nie miały charakteru towarzyskiego? Omówieniu miejsc i form spędzania „czasu wolnego” elit małych i średnich ośrodków miejskich poświęcony został osobny podrozdział. Analogicznie do miast wielkich omówiono powstanie domów kompanijnych i ogrodów strzeleckich oraz związanych z nimi bractw w miastach średnich i małych. Stan bazy źródłowej uniemożliwił natomiast omówienie uroczystości rodzinnych.

Rozdział trzeci poświęcony jest przedstawieniu miejsc i form spędzania „czasu wolnego” i rozrywki średnich i niższych warstw społecznych. W tym przypadku także zastosowano podział na wielkie i małe miasta, omawiając kolejno korporacyjne i rodzinne formy organizacji „czasu wolnego” i formy rozrywki o charakterze ogólnodostępnym. Wśród korporacyjnych form organizacji życia społecznego, w tym także „czasu wolnego” i rozrywki, warstw średnich i niższych w wielkich miastach pruskich wyróżnione zostały cechy rzemieślnicze oraz bractwa czeladnicze i korporacje o charakterze religijnym. Podstawę źródłową stanowią fragmenty statutów brackich dotyczące zabaw, uczt i spożywania alkoholu. Analiza wspomnianych źródeł prowadzi do wniosku, iż „najbardziej rygorystyczne były postanowienia zawarte w dokumentach pochodzących z okresu panowania krzyżackiego” (s. 147). Niewiele miejsca poświęcono natomiast uroczystościom rodzinnym organizowanym przez

⁷ Wyróżnienie w tym miejscu podanej kategorii wynika, jak się wydaje, z dostępności opublikowanego materiału źródłowego: A. Radziwiński, *Rachunki plebana kościoła parafialnego Świętych Janów w Starym Mieście Toruniu z lat 1445–1446*, *Roczniki Historyczne*, t. 69, 2003, s. 167–187.

przedstawiciele warstw średnich i niższych. Autor ograniczył się do budzącego wątpliwości stwierdzenia, iż „pomimo ustaw reglamentacyjnych niewiele różniły się od przyjęć organizowanych przez patrycjat” (s. 157). Podobny charakter ma podrozdział omawiający badane zjawisko w małych miastach. Zastanawiające jest umieszczenie w tej części pracy podrozdziału poświęconego miejscom i formom rozrywki o charakterze ogólnodostępnym, do jakich należały z pewnością gospody, łaźnie, rynki i główne ulice miast. Czy zdaniem autora przedstawiciele warstw wyższych nie brali udziału w wydarzeniach na głównych placach miasta, nie bywali w karczmach, nie korzystali z łaźni? Analiza, obejmująca położenie omawianych miejsc oraz charakterystyczne dla nich formy rozrywki, jak gra w kości, spożywanie alkoholu, taniec, pomijająca jednak np. karnawały, opiera się w dużej mierze na literaturze przedmiotu i nielicznych tylko egzemplifikacjach materiałem źródłowym⁸.

Najwięcej wątpliwości i pytań rodzi jednak treść rozdziału czwartego, poświęconego formom spędzania „czasu wolnego” o charakterze dworskim w wybranych ośrodkach miejskich. Nie podjęto w nim tematyki rycerskich elementów kultury mieszczańskiej. Rozdział podzielony jest na dwa nieproporcjonalne podrozdziały omawiające „czas wolny” i rozrywkę władz krzyżackich oraz władców i dostojników polskich (od 1454 r. do końca XVI w.). Znaczna część treści zawartych w omawianym rozdziale nie mieści się jednak w określonych we wstępie ramach merytorycznych pracy: polowania mistrzów zakonnych, rejsy (z wyjątkiem pobytu gości Zakonu w miastach) czy uczyty na zamku malborskim nie należą do rozrywek miejskich. W przypadku pobytów dostojników zakonnych w zamkach w Toruniu czy Grudziądzu źródła mówią natomiast najczęściej jedynie o zaistnieniu takiego faktu. Niewiele więcej możemy także powiedzieć o wjazdach władców do miast i związanych z tym uroczystościach⁹. Wśród poruszanych w podrozdziale problemów miasta dotyczy jedynie kwestia uczt organizowanych przez władze miejskie na cześć dostojników zakonnych. Druga część rozdziału ograniczona jest do listy władców polskich odwiedzających miasta w ziemi chełmińskiej.

W podsumowaniu autor powtarza pojawiającą się w pracy tezę (s. 71, 147) o opresyjnym charakterze państwa zakonnego w Prusach. Wraz z upadkiem

⁸ W tym miejscu zaznaczyć trzeba, iż pominięcie karnawału wynika z nieznamomości cytowanych źródeł, w wykorzystywanej w pracy kronice Szymona Grunaua znajdujemy bowiem interesujące wzmianki: *Preussische Chronik*. Simon Grunau, hrsg. v. M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner, Bd. 2, Leipzig 1889, s. 646–648, 664–665; *Preussische Chronik*. Simon Grunau, hrsg. V. P. Wagner, Bd. 3, Leipzig 1896, s. 312–320.

⁹ Por.: A. Mänd, *Urban Carnival. Festive Culture in Hanseatic Cities of the Eastern Baltic 1350–1550*, Turnhout 2005, s. 183 nn.

„teokratycznych” władz krzyżackich nastąpić miał okres rozkwitu „życia kulturalnego oraz różnych form rozrywki” (s. 224, 226). Przyjęta w pracy cezura, rok 1454 – wybuch wojny trzynastoletniej, jest niezwykle ważnym wydarzeniem w dziejach Prus. Nieporównanie większe znaczenie ma jednak w przypadku sytuacji politycznej czy gospodarczej. W odniesieniu do przemian w kulturze życia codziennego i mentalności z całą pewnością większe znaczenie miało niezauważone przez autora wprowadzenie reformacji¹⁰.

Pracę uzupełnia obszerny aneks z załącznikami obejmujący, obok fotografii istniejących po dziś dzień budynków związanych z rozrywką i „czasem wolnym” w miastach ziemi chełmińskiej, opis poszczególnych miejsc będący w znacznej mierze powtórzeniem informacji zawartych w samej pracy, wykaz dostojników krzyżackich sprawujących urzędy centralne i ziemskie na terenie ziemi chełmińskiej, a także system monetarny i miar w miastach państwa zakonnego w XIV i XV w.

Zarówno baza źródłowa jak i wykorzystana w pracy literatura przedmiotu wykazują zauważalne braki. Autor oparł się w przeważającej mierze na publikowanym materiale źródłowym, w niewielkim jedynie stopniu wykorzystując zasób Archiwum Państwowego w Toruniu. Minusem jest także brak materiału ikonograficznego. Praca w znacznej mierze, co było już sygnalizowane, opiera się na starszej, niejednokrotnie XIX-wiecznej literaturze przedmiotu, przy jednoczesnym pominięciu w dalszej części pracy publikacji cytowanych we wstępie i braku wielu pozycji dotyczących omawianego zagadnienia. Postulowane we wstępie wykorzystanie metody porównawczej ograniczone jest do kilku przypadków i nie pozwala na wyciągnięcie szerszych wniosków. W pracy liczne są natomiast błędy zarówno merytoryczne (np. stosowanie terminu „czas wolny”; błędne użycie terminu: *Seelegeräthe*, s. 148)¹¹, leksykalne (np. „genezy powstania”, s. 54), powtórzenia (np. s. 46 i 51), jak i pomyłki w tłumaczeniu (np. „Item wer entblösset seines Gerätes oder setz zum Pfande Messer oder Gürtel in dem Leihhaus [...] oddane jako: „jeżeli ktoś stracił wszystkie przedmioty, siedział z nożem lub zastawił pierścień”, s. 147).

Pozytywnym aspektem omawianej pracy jest podjęcie problematyki dotyczącej kultury popularnej miast państwa zakonnego w Prusach, w tym rozrywki, oraz jej związku ze strukturą społeczną mieszkańców. Zgodzić się należy

¹⁰ Ibid., s. 269 nn. Por. także: E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od połowy XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 2001, s. 33.

¹¹ Por.: P. Oliński, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*, Toruń 2008, s. 20–21; I. Czarciński, *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*, Toruń 1993, s. 33–35.

z autorem, iż „przedstawiona w niniejszej pracy tematyka wymaga dalszych badań” (s. 227), obejmujących szerszy zakres terytorialny pozwalający na przeprowadzenie analiz porównawczych w miastach strefy hanzeatyckiej.

Cezary Kardasz (Toruń)

Cmentarz św. Jerzego, red. B. Dybaś, Toruń 2006; *Cmentarz garnizonowy*, red. M. Niedzielska, Toruń 2007; M. Niedzielska, *Cmentarz żydowski*, Toruń 2010; *Cmentarz św. Jakuba*, red. K. Mikulski, Toruń 2010, seria: Biblioteka ToMiTo, Wydawnictwo Adam Marszałek.

W 2002 r. Towarzystwo Miłośników Torunia we współpracy z Urzędem Miasta Torunia podjęło działania mające na celu ochronę historycznych toruńskich cmentarzy. Pierwsze dotyczyły najstarszego cmentarza św. Jerzego. Po kilku latach, pod redakcją Bogusława Dybasia, ówczesnego prezesa Towarzystwa, powstała niewielka książeczka ukazująca dzieje nekropolii i część prac inwentaryzacyjnych przeprowadzonych na cmentarzu św. Jerzego. Jest to pierwsza z serii publikowanych od 2006 r. monografii poświęconych miejscom wiecznego spoczynku osób związanych z Toruniem.

Pierwsze prace Towarzystwa Miłośników Torunia związane z ochroną cmentarza rozpoczęły się w roku 2002. Od 2003 r. prowadzono tam kwesty, które pozwoliły na odrestaurowanie kilku nagrobków. Jednocześnie dokonano inwentaryzacji nekropolii, dzięki czemu powstała baza danych z informacjami o osobach pochowanych na cmentarzu i lokalizacji grobów. Przygotowanie wirtualnej bazy danych¹ poprzedziło wydanie pierwszego tomu omawianej serii. Czytelnik znajdzie w nim zarys historii cmentarza, która ściśle wiąże się z dziejami parafii św. Jerzego, a w późniejszym okresie także parafii Najświętszej Marii Panny. Autorka tej części opracowania, Magdalena Niedzielska, przedstawia skomplikowane dzieje cmentarza i parafii uzależnione od reformacji, zmian politycznych i urbanistycznych miasta. Zamieszczone tam informacje oparte są zarówno na bazie źródłowej, jak i wybranej literaturze przedmiotu. Walory tekstów podnoszą załączone ilustracje i zdjęcia archiwalne detali związanych z cmentarzem i okolic kościoła i parafii.

Cmentarze nie są jedynie elementami historii miasta, w którym spełniają określone funkcje sakralne i użytkowe. Stanowią przede wszystkim część

¹ Z bazy danych można korzystać na stronie: <http://historicus.umk.pl/cmentarz> [dostęp 5 lipca 2011].